

İngilizlerin Osmanlı'yı Yarı Sömürgeleştirme ve Pazarlaştırma Stratejileri, Aktörler, Araçlar: Tüccardan Elçiye, İmtiyazdan Fuar'a

İbrahim Şirin*

Başlangıç: Siyasetten Çok Ticaret, Bilgiden Çok Para

Osmanlı–İngiliz münasebetlerinin başlama tarihi Osmanlıların Akdeniz'i bir Türk gölü haline getirdiği ve Osmanlı merkezli bir Akdeniz düzeninin kurulduğu tarihlere rastlar. İngilizler ise rakiplerinden çok daha sonra Doğu'ya açılma siyaseti gütmeye başladılar. İngilizlerin Osmanlı siyaseti iki temel yaklaşım üzerinde şekillendi: İlki Osmanlılardan Akdeniz'de bağımsız ticaret yapma hakkını almış bulunan Fransızların bayrağı altında ticaret yapmaktan kurtulmak, ikincisi ise ezeli düşmanları İspanyollara karşı Osmanlıları kullanmaktı. Siyasi amaçlı hedeflerini gerçekleştirmede başarı sağlayamadılar, ancak ticari hedeflerine ulaşmada başarılı oldular. Böylece, tıpkı Fransızlar gibi Osmanlı topraklarında ticaret yapmak için imtiyaz elde ettiler.¹

İngilizler tarafından Osmanlı topraklarında bağımsız ticaret yapmaya yönelik ilk girişim Antony Jenkinson'a aittir. Jenkinson'ın, Kanuni Sultan Süleyman İran'a giderken Halep'te kışladığı sırada Kasım 1553'te elde ettiği bir ticari imtiyaz, uzun süre kullanılmadığı için geçerliliğini yitirmiş, ancak 20 yıllık bir aradan sonra *Richard Staper* ve *Sir Edward Osborne* bu imtiyazı yenileyip genişletmeye karar vermişlerdir. Alınan bu karar dahilinde, Levant Company'nin temsilciliğini yürüten *William Harborne*, 1578 yılında İstanbul'a geldi.² Harborne bir yandan İstanbul'da ticari temaslarda bulunurken bir yandan da etkili ve yetkili çevrelerle ilişki kurmayı başardı. Sadrazam Sokullu Mehmet Paşa ve doktoru Solomon, III. Murat'ın Hocası Sadettin Efendi ve Divan-ı Hümayun tercümanlarından *Mustafa Çavuş* gibi isimlerle görüştü ve ardından 1579 senesi mart ayında padişahтан Kraliçe Elizabeth'e hitaben yazılmış bir mektup alarak İngiltere'ye döndü. Osmanlı

* Prof. Dr. Kocaeli Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Kocaeli/TÜRKİYE, sirinibrahim@gmail.com ORCID:0000-0002-1177-6651

1 G. R Berridge, *British Diplomacy in Turkey 1583 to the Present*, Martinus Nijhoff Publisher, Leiden & Boston 2009, s. 2.

2 Tülay Reyhanlı, *İngiliz Gezginlere Göre XVI. Yüzyılda İstanbul'da Hayat*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1983, s. 14.

tüccarlarının İngiltere’de ticaret yapabilecekleri gündeme gelince Harborne, Kraliçe’den aldığı ikinci bir mektupla 1580’de İstanbul’a geldi. Mayıs 1580 yılında Harborne İngilizlerin Osmanlı topraklarında serbest ticaret yapmalarına izin veren ilk ahitnameyi almayı başardı.³ Levant Company için elde ettikleri bu ahitname son derece stratejik bir öneme sahipti. Horborne ve maiyeti ticari bir imtiyaz elde etmeye o kadar odaklanmıştı ki raporlarında Osmanlı ülkesi hakkında en ufak bir bilgi ya da tespit yoktur. Yine, imtiyazın verilmesinde etkili olan Hoca Sadettin ile yapılan görüşmelerden ve eserinden de bahsedilmemiştir. Bu bağlamda, *Harold Bowen* “*Ne acınacak şeydir ki hiçbir İngiliz hiçbir Avrupalı Evliya Çelebi yahut Naima hatta Kâtip Çelebi ile tanışmamış, eğer bunu yapsaydı Türklerden bahsederken barbarlıklarını cahilliklerini söylemeye diller bu kadar alızmazdı. Bizim İngilizlerin huzura kabul edildikleri vakit göz ucuyla, put gibi müceherli minderinde oturduğunu gördükleri sultanlardan bazıları boş zamanlarında mâhir birer şairdi. Mesela ordu emirlerinden birini manzum yazan, o müthiş Dördüncü Murat. Fakat bütün bunları İngilizler nasıl bilecekti*”⁴ diyerek sadece ticarete odaklanmış İngilizlerden hayıflanarak bahseder.

Osmanlı sultanından serbest ticaret imtiyazı koparıldıktan sonra, sıra İngiltere Kraliçesi’nden de benzer bir imtiyaz elde etmeye gelmişti. Horborne’yi İstanbul’a gönderen Osborne ve Staper’in de dahil olduğu 12 tüccara yedi sene süreyle Osmanlı Devleti ile ticaret yapma imtiyazının verilmesiyle *Turkey Company* kurulmuş oldu. 7 Ocak 1592’de kraliyet fermarıyla *Turkey Company*’i de içine alacak şekilde *The Levant Company* kuruldu. Levant Company, Osmanlı ülkesinde görev yapacak elçi ve konsolosların masraflarını da karşılamakla yükümlüydü.⁵

İngiltere Kraliçesi Elizabeth, *Turkey Company*’nin temsilcisi Willam Harborne’ye bir yetki belgesi vererek onu 1582 yılında İstanbul’a elçi olarak atadı ve Horborne kendisine verilen elçilik görevini 1588’e kadar sürdürdü. 1582-1824 yılları arasında yani Levant Company dönemi boyunca 49 elçi Osmanlı ülkesinde görev yaptı.⁶ Bu dönem boyunca Osmanlı-İngiliz ilişkilerinin temel belirleyicisi siyasetten çok ticaret olmuştur. Atanan elçiler *ticarî ajanlık* faaliyetleri de yürüterek İngiliz tüccarların Osmanlı topraklarında daha kârlı ve güvenli

3 Osmanlı-İngiliz ticari ilişkileri için ayrıntılı bilgi; bkz.: Mübahat Solmaz Kütükoğlu, Osmanlı İngiliz İktisadi Münasebetleri 1580-1938, C I, Türk Tarih Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, Ankara 1974.

4 Harold Bowen, Türkiye Hakkında İngiliz Tetkikleri, çev. Orhan Burian, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2011, s. 12.

5 Uygur Kocabaşoğlu, Majestelerinin Konsolosları, İletişim Yayınları, İstanbul 2004, s. 20.

6 Kocabaşoğlu, *age.*, s. 219-221.

ticaret yapmalarını sağladılar. İngiltere ve Doğu Akdeniz'deki ticaret XVII. yüzyıl başlarında gelişme gösterince kral I. James ardından da I. Charles aniden ortaya çıkan mali zorluklar karşısında şirketin kârına göz dikmiş ve bu kârın bir kısmını ele geçirmeyi denemişlerdir. Ayrıca büyükelçilik atamalarını da kendileri yapmaya çalışmışlardır.⁷

Yeni Dönem: Ticaret Kadar Siyaset, Para Kadar Bilgi

XIX. yüzyılda sanayi devrimi nedeniyle yeni bir ivme kazanan Osmanlı-İngiliz ilişkileri, kurulmakta olan Britanya İmparatorluğu ile dağılmaya başlayan Osmanlı'nın karşı karşıya gelişlerinin katalizörü oldu. Merkantilizmin yerini liberalizme bırakması Levant Company'nin sonunu getirirken, İngiliz elçilik ve konsolosluk şebekesinin de doğrudan hükümet tarafından idare edilmeye başlanması sonucunu doğurdu. Levant Company'nin konsolosluk işlerinin devlet tarafından devralınması 1825 yılında tamamlandı. Bu tarih yeni bir dönemin başlangıcıdır. Bu yeni dönem Britanya İmparatorluğu'nun hegemonyasını devam ettirebilmek ve rakibi olan Fransa ve Rusya'ya karşı menfaatlerini korumak üzerinden şekillenmiştir. Çar Nikola'nın "Hasta Adam" diye nitelendirdiği Osmanlı Devleti'nin Rus Çarlığı'nın bir oldu bittisi ile varlığına son verilmesinin engellenmesi, İngilizlerin yeni politikası olarak bu döneme damgasını vuracaktır. Bu süreçte, reformlar, "hasta adamı" iyileştirecek bir çare olarak görülmüş ve İngiliz elçileri reformların önemini Osmanlı yönetimine anlatmak ve onları reform yapmaya veya reform politikasını devam ettirmeye ikna etmekle görevlendirilmiştir. Bu bağlamda, İngilizlerin Osmanlı siyasetinin belirlenmesinde etkili olan İngiliz Dışişleri Bakanı *George Canning* (1822-1827) ve halefi *Lord Palmerston* (1830-1841), Osmanlı Devleti'nin bir oldu bittiye kurban gitmeden ömrünün uzatılmasının İngiltere açısından gerekli olduğu konusunda hemfikirler. Osmanlı Devleti, Britanya İmparatorluğu'nun çıkarları gereği desteklenecektir. Stratford Canning bu siyasetin gereği olarak atanan ilk İngiliz elçisi olması bakımından İngiltere-Osmanlı siyasi ilişkilerinde oldukça önemli bir yere sahiptir.

Kendisiyle aynı adı taşıyan babası Stratford Canning, Tori Partisi'nin önemli isimlerinden *George Canning*'in amcasıdır. Stratford Canning, altı aylıkken babasını kaybetmiştir. Eton'da okumuş ve kuzeni, bir dönem Dışişleri Bakanlığı da yapmış olan *George Canning*'in kendisine Dışişleri Bakanlığı'nda bir iş vermesi üzerine Cambridge Üniversitesi'nde iki dönem eğitim gördükten sonra buradan

7 Daniel Goffman, Osmanlı İmparatorluğu'nda İngilizler 1642-1660, çev. Ayşe Başcı Sander, Sabancı Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2001, s. 14.

ayrılmıştır. Dışişleri Bakanlığı'nda çalışmaya başladıktan sonra, Mayıs 1808'de, 22 yaşındayken, İngiltere'nin İstanbul Büyükelçisi *Robert Adair*'in yanına birinci kâtip olarak atanmıştır. Robert Adair'in 1810'da Viyana'ya gönderilmesi üzerine Canning, maslahatgüzâr olarak İstanbul'da kalmıştır. 1814-1818 yılları arasında Bern'de, 1819'da Washington'da Ortaelçi olarak görevlendirilmiş, ardından 1823'te İngiltere'ye dönmüştür. Canning, ilk defa birinci kâtip olarak geldiği İstanbul'a 1824 senesinde bu kez *büyükelçi* sıfatıyla gelmiştir. Bundan sonraki süreçte Osmanlı Devleti'nin içine düştüğü siyasi bunalımlarda aktif olarak yer almış ve İngiltere'nin diplomatik desteğini sunmuştur. 1829 senesinde bazı meselelerde *Lord Aberdeen* ile anlaşamadığı için dışişlerindeki görevlerini bırakarak parlamento hayatına atılmıştır. Ancak parlamentoda beklediği çıkışı yapamamış, ardından tekrar dışişlerine dönmüştür. Ocak 1842 senesinde İstanbul'a yeniden büyükelçi olarak tayin edilmiş ve 1858 senesine kadar bu görevini sürdürmüştür. 1852 senesinde *Lord* payesiyle taltif edilmiş ve *Lord Stratford de Redcliffe* adını almıştır. Lord Stratford Canning, 14 Ağustos 1880'de hayatını kaybetmiştir.⁸ İngiltere'nin Doğu'daki sesi olarak Canning, Osmanlı misyonunu *par excellence* (*mükemmel/mükemmellik*) noktasına taşıyarak bir efsaneye dönüşmüştür.⁹ Canning İngilizlerin Osmanlı siyasetinin belirlenmesi noktasında aktif bir rol oynamıştır. 1832'de Osmanlı hakkında hazırladığı memorandumda Osmanlı devletinin tamamen çökme ya da yeniden canlanma arasında bir yerde olduğuna ya da yeniden canlanma arasında bir yerde olduğuna, o çökecek olursa İngiltere'nin ticari menfaatlerinin ve Hindistan yolu güvenliğinin bundan etkileneyeceğine dikkat çekti. Ona göre Osmanlı Devleti, İngiltere ve Avrupa için şu anda Rusya'nın güneye doğru yayılması engel oluyordu. Canning'in Lord Palmerston ve diğer İngiliz politikacılara yaptığı uyarılar ve reform önerileri, izlenecek yeni Osmanlı politikasının şekillenmesinde önemli derecede etkili olacaktır.¹⁰ Canning'e reformlarla Osmanlı bütünlüğünün korunması politikasının geliştirilmesinde kendisi ile birlikte İstanbul'a gelen David Urquhart yardımcı oldu. Osmanlı'nın varlığının devam etmesinin sadece siyasi nedenlerle değil aynı zamanda İngilizler için iyi bir Pazar ve hammadde deposu olduğu noktasında Kral IV. Willam'ı ikna etmeyi başardı. Urquhart, Osmanlı Devleti üzerinde geniş bir araştırma yaparak hammadde kaynakları,

8 E. F. Malcolm-Smith, *The Life of Stratford Canning* (Lord Stratford de Redcliffe, Ernest Benn Ltd, Londra 1933, s. 21-28; Michael Warr, *A Biography of Stratford Canning: Mainly his career in Turkey*, Alden Press, Oxford 1989, s. 11-13.

9 Steven Richmond, *The Voice of England in the East*, I.B. Tauris, Londra 2014, s. 1-2.

10 Ahmet Dönmez, *Osmanlı Modernleşmesinde İngiliz Etkisi*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2014, s. 80-81.

geniş pazarlara sahip Osmanlı'nın İngiliz çıkarları için faydalı olacağı neticesine varmış ve bu görüşlerini 1833'te yazdığı *Turkey and Its Resources*¹¹ (Türkiye ve Onun Kaynakları), başlıklı çalışmasında İngiltere o güne kadar Rusya'dan aldığı hammaddeyi daha kolay ve ucuz bir şekilde Osmanlı topraklarından temin edebileceğini yazdı. Kral, Urquhart'ın kitabını okumakla kalmayıp hükümet üyelerine de göndermeyi ihmal etmedi. Urquhart ekonomik anlamda İngilizlerin Osmanlıların politikasının şekillenmesine zemin hazırladı. Osmanlı üzerine yazdığı kitapta İngiliz mallarının Osmanlı ülkesinde nasıl satılacağını, Osmanlı ülkesinin bir tarım ülkesi olarak kalması için yapılması gerekenleri anlatır. Kendi ifadesiyle: Türklerin zevklerinin değişmesi, endüstrilerine ümit edemeyecekleri bir avantaj vermiştir. Urquhart, İngiliz elçisi Lord Ponsoby'nin maddi yardımı ve desteği ile propaganda yazılarını *Moniteur Ottoman*'ın baş yazarlığını yapan ve devlet ileri gelenleri ile yakın dostluk kurmuş olan Fransız asıllı Blauge vasıtasıyla yapmıştı.¹² Urquhart, Osmanlı'nın eski ekonomik ve maliye uygulamalarını, özellikle ticaret tekeli ve dahili gümrükleri kaldırmayı, buna karşılık dış ticaretin kapitülasyonlar rejiminde olduğu gibi serbest bırakılmasını, gümrüklerin düşük tutulmasını, Osmanlı Devleti'ni ihya edecek şartlar olarak görüyordu. Zira böylece üretim artacak, ticaret gelişecek ve devletin gelirleri artacaktı. Urquhart, Bir taraftan Osmanlı'da İngiliz mallarının sürümünü artırırken diğer taraftan da İngiltere sanayinin hammaddesinin bir kısmının Osmanlı'dan karşılanabileceğini düşünmekteydi.

Adam Smith'in fikirlerinin yaklaşık bir yüz yıl sonra Osmanlı'da misyonerliğini yapan Urquhart, düşünceleri ile Osmanlı aydınını da etkilemiş, Smith'in *"her ülkenin tabii yeteneklerine göre uygun mallarda ihtisaslaşmasına olanak verir; İngiltere'nin çıkarları için, bazı durumlarda "gümrük resimleriyle korumayı kabul eder; bir ülkenin gümrük resimlerini kaldırmasını, diğerlerinin de kaldırmış olmasına bağlıdır"*¹³ düşüncesi, Osmanlı ülkesinde yaygınlık kazanmış ve Ahmet Mithat'ın ifadesiyle Smith ekonomisi, Osmanlı ülkesinde güya bir kanun, bir düstur-ı amel suretinde telakki edilmesine neden olmuştur.

- 11 David Urquhart, *Turkey and its Resources: It Municipal Organization and Free Trade*, London 1833. Ayrıca, bkz.: David Urquhart, *The Spirit of the East Illustration a Journal Travel Trough Roumeli*, Philadelphia 1839. Bu çalışmasının dışında Rusya ekonomisini inceleyip onun nasıl pazarlaştırılacağını anlattığı kitabında da Osmanlı'ya değinir. David Urquhart, *Progress of Russia*, Londra 1853.
- 12 Rıfat Önsoy, "İktisadi Düşüncenin Teşekkülü", Mustafa Reşit Paşa Dönemi Semineri, Ankara 1987, s. 97.
- 13 Gülten Kazgan, *İktisadi Düşünce veya Politik İktisadin Evrimi*, Bilgi Yayınevi, İstanbul 1993, s. 99.

Osmanlı ülkesindeki İngiliz elçilerin yeni görevi ucuz hammadde için imtiyaz elde etmek ve Osmanlı ülkesini yarı sömürge haline getirmektir. Hammadde imtiyazını elde etme meselesine 1858-1865 tarihleri arasında elçilik yapan Henry Lytton Bulwer bahsinde ayrıntılı bir şekilde değineceğiz.

Canning, bir yandan resmî görevlerini sürdürürken, diğer yandan Osmanlı merkezi ve taşrası ile ilgili bilgi toplamaya devam etmiş, Osmanlı Devleti'nin ihtiyacı olan reformların hangi alanlarda yapılması gerektiğini tespit etmeye çalışmıştır. Bu amaçla Doğu hakkında müktesebat sahibi Henry Layard gibi ajanları da kullanmıştır. Layard, Balkanlar ve Ortadoğu'da adeta Canning'in gözü kulağı olmuştur.

Mustafa Reşid, Sadık Rıfat, Ali Paşa ve Fuad Paşa gibi devlet adamları da Osmanlı İmparatorluğu'nun ömrünü uzatmak için, İngilizler gibi, reformların gerekli olduğuna inanıyorlardı. İki farklı niyet reform konusunda birleşmişti, fakat mezkûr devlet adamlarının reformlara ilişkin düşünceleri İngilizlerinkine nazaran farklılıklar göstermekteydi. Mustafa Reşid Paşa'nın Tanzimat Fermanı'nın okunacağı törene yabancı ülke temsilcilerini de çağırması ve onların da törende hazır bulunmaları, aşağıda değineceğimiz Fransız sefirinin raporu doğrultusunda ele alındığında; Sultan'a Avrupa devletlerinin reformları desteklediğini göstermeye matuf olduğu anlaşılır. Engelhart ve Canning'in hatıraları açısından bakıldığında ise Tanzimat'ın sırf Osmanlılara yardımcı olmak kabilinden ve İngilizlerin himmet ve gayretleri ile gerçekleştiği¹⁴, yani Osmanlı siyasi tarihinin olağan bir sonucu olmadığı veya iktidar grupları arasındaki çatışmalardan hiç etkilenmediği, tamamen dış güçlerin baskısı altında yapıldığı sonucuna varmak da mümkündür. Tanzimat, dış güçlerin etkisi kadar siyasi hizipler arasındaki çatışmaların (Akif-Perdev, Hüsvrev-Reşit Paşa) bir uzantısı olarak yabancı güçlerin de desteğini alan Kalemiye (Hariciye) kökenli

14 Edouard-Philippe Engelhardt, Türkiye ve Tanzimat, çev. Ali Reşad, Kaknüs Yayınları, İstanbul 1999; Stanley Lane Pool, Lord Stratford Canning'in Türkiye Hatıraları, çev. Can Yücel, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, Ankara 1988. Her iki hatıranın da yazarı Tanzimat'ı kendilerine mal etmektedir. Birçok araştırmacı mezkûr hatıraları kritiğe tabi tutmadan içeriklerini doğru kabul etmektedir. Bu tür çalışmaların en uç örneği için, bkz.: Doğan, D. Mehmet, Batılılaşma İhaneti, İz Yayıncılık, İstanbul 1979. Cunningham, Allan, "Stanford Canning and the Tanzimat", Beginnings of Modernization in the Middle East, ed. William R. Polk & Richard L. Chambers, University of Chicago Press, Chicago 1968, s. 245-264. Bu çalışmada, Cunningham, Tanzimat'ı Canning'e mal eder. Çağlar Keyder ise Tanzimat'ı dünya sistemi çerçevesinde değerlendirir ve ticari sözleşmelerin uygulanabileceği hukuki bir zemin oluşturmak için kapitalist devletlerin Osmanlı Devleti'nin hukuki yapısını kökten değiştirecek reformların ilki olarak Tanzimat'ı gösterir. Yani Osmanlı toplumsal ve siyasi yapısını hiç hesaba katmadan bütün reform hareketlerini Avrupa devletlerine mal eder. Keyder Çağlar, Türkiye'de Devlet ve Sınıflar, İletişim Yayınları, İstanbul 2000, s. 36.

devlet adamlarının iktidara hâkim olup elde tutmak amacı ile devletin ideolojisini (doxa) yeniden kurmak için gerçekleştirdiği reformlardan biridir. Temel problem, Tanzimat'ın Mustafa Reşid Paşa'nın şahsında değerlendirilmesidir. Sadece şahısları merkeze alıp Tanzimat öncesi süreci hiç dikkate almadığımızda, Mustafa Reşid Paşa da Canning de gereğinden fazla ön plana çıkmakta Tanzimat, Reşid Paşa veya Canning'e mal edilebilmektedir. Uzun dönemli okumaları, Tanzimat'ın yalnızca biri iki kişi veya kuruma bağlı olmaksızın *Kâtip Çelebi*'yle başlayıp *İbrahim Müteferrika*, *Ahmed Resmî*, *Azmi*, *Ratıb Efendi*, *Baş Hoca İshak*, *Seyyid Mustafa*, *Mahmud Raif* ve *Sadık Rifat Paşa*'nın düşünsel birikim ve katkıları ile gelişen uzun bir sürecin sonucu olduğunu göstermektedir. Reşid Paşa'nın başarısı, Gülhane Hattı'nı hem Mısır Meselesi'nin çözümünde büyük güçlerin yardımını almak hem de sultana ve sultanın siyasi rakiplerine reformu kabul ettirebilmek için diplomatik bir silah olarak kullanmış olmasındadır.¹⁵ Fransa'nın İstanbul elçisinin Reşid Paşa ile ilgili olarak gönderdiği raporda, Reşid Paşa'nın "*Gerekli görülen bütün reformların kolayca gerçekleşmesi için padişahın arzu ve iradesi kafidir, yeter ki büyük devletler doğrudan doğruya veya müşterek bir müdahale ile, sultana bu yola girmesinin lüzumlu olduğunu hissettirsinler, ona takip etmesi gereken yolu açık olarak gösterebilirler*"¹⁶ şeklindeki ifade, *Nâmîk Kemâl*'in Tanzimat dönemi paşalarından Fuad Paşa'nın siyaset teorisi hakkında *İbret Gazetesi*'nde kaleme aldığı yazı ile birlikte düşünüldüğünde, Reşid Paşa ve ekibinin Avrupa ülkelerinin İstanbul'daki elçiliklerini kendi amaçları doğrultusunda bir araç olarak kullanmak istedikleri anlaşılmaktadır:

"Bir devlette iki kuvvet bulunur; biri yukarıdan biri aşağıdan gelir. Bizim memlekette yukarıdan gelen kuvvet cümlemizi eziyor; aşağıdan ise bir kuvvet hasıl etmeğe bir imkân yoktur. Bunun için pabuççu muştası gibi yandan bir kuvvet kullanmağa muhtacız, o kuvvetler de sefaretlerdir."¹⁷

- 15 Roderic H. Davison, Osmanlı İmparatorluğunda Reform, C I, çev. Osman Akınhay, Papirüs Yayınları, İstanbul 1996, s. 47.
- 16 Fransız Dışişleri Bakanlığı Arşivi, TURQUE (1841) Volume:283 S179-199; Bayram Kodaman, "Mustafa Reşit Paşa'nın Paris Sefirlikleri Esnasında Takip Ettiği Genel Politikası", Mustafa Reşit Paşa Dönemi ve Semineri, Ankara, 1987, s. 74'den naklen. Cevdet Paşa, Tezakir'de Fransız sefirinin raporunu doğrulayacak mahiyette "Reşit Paşa ol vakit Düvel-i Avrupa miyanelerinde bir ittifak hasıl edip de kalemin Mısır mes'elesini hal ve tevsiyeye etmeğe çalışıyordu. Fakat bunu Tanzimat-ı Hayriyye'nin icrasına rabt edip iki işi birlikte yürütmek isterdi" şeklinde bilgiler verir: Cevdet Paşa, Tezakir, haz. Cavid Baysun, Ankara 1986 (1-12) s. 7.
- 17 İbret, No 46 Ramazan 1289. Elçilerin Osmanlı ülkesindeki etkisini İbnülemin Mahmut Kemâl İnal şöyle ifade etmektedir: "Vükelâyı azl ve nesbetmekte elçilere imtina ve onlara dostluğun ne derece tesirli olduğu şayanı dikkat ve hayrettir. Bu halde vükelanın hamisi ve metbuu padişah değil, cenebi elçilerdir", İbnülemin Mahmut Kemal İnal, Son Sadrazamlar, C I, Dergâh Yayınları, İstanbul 1982, s. 322.

Reformatör elçi Canning, 40 yıla ulaşan elçiliği döneminde İngilizlerin âli menfaatlerini gözeterek, Osmanlı İmparatorluğu'nda yapılagelmekte olan ıslahat faaliyetlerine katkıda bulunmuştur. Britanya İmparatorluğu'nda bilgi belki paradan bile daha değerlidir. Rakip devletlere ve stratejilerine karşı politikalar geliştirme hususunda elçi ve konsolosların gönderdiği bilgiler her zamankinden daha çok işe yaramaktadır. Bu nedenle iki yüz yıl gibi uzunca bir süre tüccarlardan oluşan konsolosların yerine, bu türden malumatın öneminin farkında olup gidecekleri ülke hakkında bilgi sahibi olan kişiler konsolos olarak tayin edilmeye başlanmıştır. Bu sebeple, ilgili konsolosluklarda, Cambridge ve Oxford gibi İngiltere'nin saygın üniversitelerinde arkeoloji, sanat tarihi, tarih, coğrafya alanlarında eğitim almış, Osmanlı coğrafyasını ve bu coğrafyada konuşulan başta Türkçe olmak üzere Arapça, Farsça, Kürtçe gibi dilleri bilen, bölge insanı ile diyalog kurabilecek kişiler görevlendirilmiştir. Konsolos ve ajanlar elde ettikleri bilgileri İstanbul'daki büyükelçilik ile paylaşmışlar, büyükelçi ise elde ettiği bilgileri rapor haline getirip ülkesinin Dışişleri Bakanlığı'na düzenli şekilde iletmiştir. İngiltere'de Osmanlı kültürü ve tarihi ile ilgili eserlerin yazımı ve basımı da sözünü ettiğimiz değişime paralel olarak artış göstermiştir.¹⁸ 1823 yılında kurulan Royal Asiatic Society, Asya ile ilgili çalışmalara başlamış, 1916 yılın da ise Londra Üniversitesi'ne bağlı olarak kurulan School of Oriental and African Studies, Doğu bilgisinin üretim merkezi haline gelmiştir.

1860'lardan itibaren büyükelçilik raporlarının daha sistematik bir hale geldiği anlaşılmaktadır. Bu dönemde, görevli ajanlar söz konusu ülkenin mali, askerî, siyasi yapısı ile ilgili raporları kitapçık şekline getirip *Foreign Office* için basmaya başlamışlardır.¹⁹ XX. yüzyılın başından itibaren ülke yıllıklarının mali, askerî,

18 Bkz: Bowen, *age.*, s. 32-49.

19 PRO, FO 881/1036. Mr. Foster ve Lord Hobart'ın hazırladıkları ve Earn Russel'e 20 Aralık 1861'de sundukları "Türkiye'nin Ekonomik Durumu" başlıklı rapor Foreign Office'nin kullanması için 5 Mart 1862'de kitapçık olarak basılmıştır. PRO, FO 881/2734. Foreign Office'nin kullanması için Aralık 1876'da basılan rapor 6 Şubat 1876 tarihinde Lord Tenterden tarafından hazırlanmış ve "Turkish Reforms" başlığını taşımaktadır. 1839'dan başlayıp İslahat Fermanı, 1867 Vilayet Nizamnamesi genel hatları ile ele alınmış, vergi ve toprak düzeni hakkında bilgi verilmiş, yapılan düzenlemelerin ülke sathında yaygınlaşmadığı ve reformlardan arzu edilen sonucun elde edilemediği dile getirilmiştir. Şam başkonsolosu Thos. S. Jogo'nun Mayıs-Haziran 1879 yılında yaptığı ve Şam'ın güneyinde yer alan Hauran'a yaptığı gezi hakkında dışişlerine bilgi verilmiş, sonrasında bu gezi hakkındaki rapor da yine Foreign Office için kitapçık şeklinde bastırılmıştır. Başkonsolos raporunda, Hauran bölgesinde yaşayan kabileleri tanıtmış, Osmanlı yönetimi ile sorun yaşayan kabileler üzerinde durmuştur. PRO: FO 881/4122. Elçi Henri Layard, 23 Nisan 1880'de dışişleri Bakanı Salisbury'e Konsolos Gatheral'in hazırladığı ve Ankara vilayetinin nüfus, sanayi, ticaret, tarım, kamu işleri, toprak imtiyazı ve şehir yönetimi hakkında bilgi içeren bir

siyasi olarak “*Annual Report*” başlığı altında tek bir kitapçık halinde basıldığı anlaşılmaktadır.²⁰ Dışişlerinin kullanımı için hazırlanan bu raporlar, İngilizlerin Osmanlı siyasetinin belirlenmesinde etkili olmuştur. Britanya'nın kendini “*üzerinde güneş batmayan ülke*” olarak ve hegemonik bir şekilde kurusunda “*hayali doğu*” ne kadar önemliyse, başta Fransa ve özellikle de Rusya gibi rakiplerine karşı siyasi ve ekonomik stratejilerin belirlenmesinde İngiliz diplomatların buldukları ülkeler hakkında elde ettikleri bilgiler de bir o kadar önemlidir. İngilizler, Britanyalı egemen özneyi inşa ederken kendi arzu ettikleri ve niteliklerini belirledikleri “*Doğu*” bilgisini merkeze almışlar, strateji ve politika belirlemede ise *nesnel ve reel* bir “*Doğu*” ve “*Osmanlı*” bilgisini önemsemişlerdir. Ekonomik ve siyasi politikaların belirlenmesinde mezkûr raporlar etkin bir şekilde kullanılmıştır.

Ucuz Hammaddede İmtiyazı Peşinde Koşan Bir Elçi: Henry Lytton Bulwer

1801 tarihinde Londra'da doğan Bulwer bir süre Cambridge'de çalıştı. İngiliz ordusuna katıldı. 1829'da diplomatik hizmete girdi. Brüksel, Petersburg, Paris gibi şehirlerde elçi sekreterliği ve misyon şefliği gibi görevlerde bulundu. 1838'de Elçi kâtibi olarak Balta Limanı Anlaşması'nın müzakerelerine katıldı. 9 Mayıs 1858 yılında Payitahta elçi olarak atandı. 1865 yılının ağustos ayına kadar elçilik

rapor göndermiştir. Bu raporda Mayıs ayında Foreign Office için basılmıştır. Konsolos Jogo gibi pek çok görevli sorumlu oldukları bölgeler hakkında benzer raporlar hazırlamışlardır.

- 20 PRO. FO 195/2363. G. Barclay'ın 1906 Osmanlısına dair raporunu 11 Şubat 1907'de dışişlerine göndermiş ve rapor Haziran 1907'de “1906 Yılı İçin Genel Türkiye Raporu” başlığı ile basılmıştır. Bu rapor, İngiliz arşivinde rastladığımız ilk Türkiye Yıllığı'dır. Tarihçi Kitabevi bu raporların 1920-1924 yılları arasına kapsayanlarını “İngiliz Yıllık Raporlarında Türkiye” başlığı altında yayınladı. Yıllıkların yazarı olarak Ali Satan, çevirmeni olarak ise Burak Özsöz gösterilmiştir. Ali Satan, “İngiliz Yıllık Raporları'nda Türkiye Dizisini Sunarken” başlığında 6 sayfalık bir sunum yazmış ve raporların ilk kullanımı ile ilgili bilgi vermiştir. Fakat sanki kitabın yazarı Ali Satan gibi gösterilmiş, ikinci ve diğer ciltlerde anlaşılan hata fark edilmiş olmalı ki “Derleyen Ali Satan” ifadesine yer verilmiştir. Ancak Ali Satan'ın neyi derlediği belirsizdir. Zaten yıllıklar gayet derli toplu bir halde basılmıştır. Ali Satan diziyi bitürirken raporlar hakkında bir değerlendirme yazısı kaleme almıştır fakat raporlara dair yazdıkları analitik olmaktan çok uzaktır. İngiliz diplomatlar sadece Osmanlı Devleti hakkında değil görev yaptıkları her yer hakkında benzer raporlar hazırlamışlardır. Dünyanın, Osmanlı Devleti ve Şili gibi iki uzak noktadaki raporlar bize İngiliz diplomatik çevresinin nasıl bir yaklaşımla ve neyi hedefleyerek bilgi topladığını göstermesi açısından önemlidir, PRO, FO, 881/9549. Şili Elçisi H. Grafton Lowter 1908 yılı içinde Şili hakkında elde ettiği bilgileri, dış ilişkiler, siyaset, donanma ve askeriye, demiryolu ve kamu yönetimi, ticari ve mali durum başlıkları altında rapor etmiş ve bu raporlar Foreign Office için Aralık 1909 da basılmıştır. Benzer şekilde Elçi Gerard Lowter Osmanlı hakkında elde ettiği bilgileri 22 Şubat'ta rapor etmiş ve raporlar Haziran 1909 Foreign Office için kitapçık haline getirilmiştir.

faaliyetlerini sürdürdü.²¹ Bulwer'in ilk imtiyaz işi Abdülmecit'in onayı ile Yassı Ada'yı satın almak oldu. Bulwer, kendisine bir yazlık yaptırdı ve yazları orada ikamet etti.

İngiliz arşivlerinde Kocaeli ile ilgili rastladığımız BT 31/1162/2481C de kayıtlı "Memorandum of Association of the İsmir (Ottoman) Forest Company Limited" başlıklı belge, Bulwer'in ikinci ve önemli imtiyazıdır. Söz konusu belge, 28 Eylül 1865 tarihinde Londra'da kurulan İzmit Orman Limitet Şirketi'nin toplam 144 maddelik ortaklık protokolünü içeren ve 33 sayfadan oluşan bir kitapçıktır. Şirketin merkez ofisi İngiltere'dedir. Şirket, Sultanın özel izniyle İzmit ormanlarını kesme, işletme hakkını elde etmiştir. Bu imtiyazı nasıl elde ettikleri oldukça önemlidir. Zira bu sorunun cevabı Osmanlı'nın İngilizlerce yarı sömürgeleştirilmesinin nasıl gerçekleştirdiklerinin de cevabı olacaktır. Sanayi Devrimi sonrası özellikle İngiltere ve daha sonra diğer Avrupa devletleri için Osmanlı yeni sanayi ürünlerini satacakları pazar ve sanayi ürünlerini üretmek için hammadde kaynağı olarak görülmeye başlandı. Osmanlı, Japonya ve Çin iç piyasalarını dışarıya açan eşitsiz antlaşmalar imzalamak zorunda kaldılar. Osmanlılar 1838 Balta Limanı, Çinliler 1842 Nanking ve 1858 Tientsin,²² Japonlar ise 1854-58 Kanagawa Antlaşmaları imzalayarak Avrupa ile ekonomik anlamda bağımlılık ilişkisine zorlandılar.²³ Osmanlı, Çin ve Japonya gibi İran'da İngilizlerle tek taraflı bir antlaşma yaparak pazarlarını İngilizlerle açmak zorunda kaldı.²⁴ İngilizler böylelikle kendi ürünlerinin kolayca Osmanlı, Çin, Japonya ve İran gibi ülkelere girmesini sağladılar.²⁵ Hammadde ihtiyacını ise İzmit orman şirketi örneğinde olduğu gibi imtiyazlar elde ederek sağladılar.

İngilizler gemi yapımında kullanmak üzere kereste ihtiyacını Osmanlı ormanlarından karşılamak için müracaatta bulundular. Osmanlı yetkilileri kesilen ağaçların yerine yenisinin dikilmediği, orman yollarının kötü olduğu, nakliyeye elverişli olmadığını ileri sürerek ayak diremişlerse de İngiliz elçisi Henry Bulwer'in

21 Foreign Office List British Diplomatic and Consular Handbook, London 1865, s. 65.

22 William McNeill, Dünya Tarihi, çev. Alaaddin Şenel, İmge Yayınları, Ankara 2001, s. 628.

23 Selçuk Tözeren, "Japonya'da Toprak Düzeni ve Kapitülasyonlar", Toplum ve Bilim, 25-26, 1984, s. 39-56.

24 Fariba Zarinebaf, "Osmanlı İmparatorluğu ve İran'da Modernite ve Meşrutiyet", Toplumsal Tarih, 166, 2007, s. 26.

25 Mübahat S. Kütükoğlu, Osmanlı -İngiliz İktisadi Münasebetleri, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1974; Orhan Kurmuş, Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi, Savaş Yayınları, Ankara 1982; Tevfik Çavdar, Türkiye Ekonomisinin Tarihi, İmge Yayınları, Ankara 2003.

baskılarına daha fazla direnememişlerdir. Zira siyasi ve ekonomik baskılara karşı koyamayacaklarını belirterek elçi ile anlaşmak durumunda kalmışlardır.²⁶ Söz konusu elçi Bulwer ise Londra'ya gönderdiği bir raporda Osmanlı sultanı Abdülaziz'i avucunun içine aldığı ve ona istediği her şeyi yaptırabileceğini yazmaktadır.²⁷

İzmit Orman İşletme Şirketi'nin ortaklık protokolü, İngilizlerin bu işi ne denli ciddiye aldıklarının ve nedenli ciddi yaptıklarını göstermektedir. Protokole dönersek şirket İzmit ormanlarından elde ettiği keresteyi Adapazarı'ndaki doğrama fabrikalarında işlemeyi ya kiralamayı ya da satın almayı bunlar olmaz ise fabrika kurmayı öngörmektedir. İzmit dışında zaman içinde başka toprakları satın alarak ya da kiralarak ele geçirmek kararlaştırılır. İngilizlerin özellikle Batı Anadolu'da satın aldığı toprak 2.400.000 ile 2.800.000 dönüm arasında olduğu tahmin edilmektedir. Buna Rum, Ermeni ve Yahudilerin eline geçen topraklar da eklenince toplam 5 ile 6 milyon dönüm arasında toprak el değiştirmiştir.²⁸ Topraklarının el değiştirmesinin en önemli sonuçlarından biri Batı Anadolu'daki demografik yapının değişmesidir. İngilizler Batı Anadolu'daki tarım ürünlerini Avrupa'ya taşıırken artan tarım ürünleri ihtiyacını karşılamak için Adalardan Rumları Batı Anadolu'ya getirmiş ve kısa zamanda Rumların nüfusu bölgede olağanüstü artmıştır.²⁹

İzmit Orman Şirketi İzmit'te yetişmekte olan ceviz, meşe, akağaç, porsuk ağacı, çınar, kestane gibi ağaçlarını kâr amaçlı kesimini hedeflemekte. İşlenmiş bu ağaçların mobilya üretimi, satıcı ve ithalatını amaçlamaktadır. Şirket gerekli olan bina, depo ve iskele için varsa kiralama, satın alma yoksa yapma yoluna gidecek, taşıma için gerekli gemiler satın almak ya da inşa etmek yoluna gidilmesi kararlaştırıldı. Şirketin en düşük sermayesi 160.000 pound ve 10'ar poundluk 16 bin hisseye bölünmüştü. Şirketin yönetimi çok ayrıntılı bir şekilde belirlenmişti. Türkiye'de ticaret yapmak, fabrika açmak, maden işletmek gibi amaçlarla 1850-1913 tarihleri arasında Londra'da kurulmuş sermayeleri 10.000 ile 1.000.000 sterlin arasında değişen 166 yakın şirket bulunmaktadır.³⁰ Türkiye'de özel İngiliz sermayesi hakkında yapılmış sistematik bir çalışma yoktur. İngiltere'nin İstanbul Büyükelçisi Lord Statford de Redclife'nin 16 Kasım 1858'de İzmir-Aydın demiryolu

26 BOA, A.AMD. 92/58

27 PRO 30/22/89. Elçi Sultanın karakter analizi yanında demiryolu hobisinin olduğunu bildirir. PRO 30/22/92. Ayrıca Pro 30/22/93.

28 Kurmuş, *age.*, s. 81.

29 Serdar Sarısrı, *Demografik Oyun*, IQ Yayınları, İstanbul 2006, s. 101-122.

30 Kurmuş, *age.*, s. 11.

temel atma töreninde yaptığı konuşma İngilizlerin Osmanlı ormanlarını işletme imtiyazını nasıl aldıklarını göstermektedir. Redcliffe konuşmasında şu ifadeleri sarfeder:

“Hepimizin bildiği gibi Türkiye’nin yeniden canlandırılmasında Avrupa’nın her zamankinden daha çok çıkarı vardır. Batı uygarlığı Levant kapılarına geldi dayandı. Şimdiye kadar geçmeyi pek başaramadığımız bu kapılar ardına kadar açılmazsa kendi çıkarlarımız doğrultusunda, zor kullanarak bu kapılar açacak ve isteklerimizi kabul ettirecek güce, hatta daha fazlasına sahip olduğumuzu herkesin bilmesini isterim”.³¹

1870’lerin sonuna doğru Osmanlı Devleti İngiltere’nin politik ve ekonomik denetimi altına girdi. Osmanlı devlet adamları arasında Osmanlı Devleti’nin çıkarlarını gerektiği gibi koruyabilmesi için İngiltere, devlet sırları dahil her şeyi bilmek zorundadır anlayışı hâkim hale geldi.³² Londra’da kurulan İzmit Orman Şirketi üzerinden İngilizlerin Osmanlı’yı nasıl yarı sömürge haline getirdikleri yeni çalışmalarla daha çok belirginleşecektir.

İngiliz elçisi Sultan’dan orman işletme imtiyazı almakla yetinmedi. Israrla Osmanlı Sultanı’nı Avrupa’ya seyahat yapmaya zorladı. Henry Bulwer’in Sultanı Avrupa seyahatine zorlaması Osmanlı’nın İngiliz malları için nasıl bir sistemle pazarlaştırdıkları konusunda önemli ipuçları vermektedir. Seyahatin amacı; Sultan’a Avrupa’nın teknik ve medeniyet konusunda ne kadar ilerde olduğunu göstererek onu kendi ülkesinde yapacağı modernleşmeye ikna etmektir. Aynı zamanda İngiliz mallarının Osmanlı ülkesinde satılması Osmanlı’nın pazarlaştırılması noktasında önemli bir role sahipti. Bulwer, 1865’te elçilikten ayrılıp yerine elçi olarak atanan Henry George Eliot, Sultan’a Avrupa’ya seyahat etme konusundaki ısrarlara devam etti. Sultan ısrarlara dayanamayıp Avrupa seyahatine çıktı. 22 Haziran 1863 tarihinde III. Napolyon 1867’de Paris’te uluslararası bir fuar düzenlenmesi emrini vermiştir. Fuar’da bireysel girişimlerin ve sanayinin tüm alanlarına yer verilmesi planlandı. Fuar binası 460 bin metrekaarelik alana, bugün Eiffel Kulesi’nin bulunduğu Champ de Mars’ta dünyanın küçük bir minyatürü, mikrokozmoz olarak yapılmıştır.³³

1867 yılında açılan Paris Fuarı Osmanlı Devleti’nin katıldığı IV. Uluslararası Fuar’dır. Sultan Abdülaziz’in sergiye katılmak üzere Avrupa’ya gitmesi sebebiyle,

31 Kurmuş *age.*, s. 6.

32 Kurmuş, *age.*, s. 14.

33 Jonathan Meyer, *Great Exhibitions (1851-1900)*, Suffolk 2006, s. 170-171; Giberti, *age.*, s. 12.

Osmanlı Devleti'nin katıldığı evrensel sergiler arasında ayrı bir önem taşımaktadır. Sultan Abdülaziz bu fuara Fransa İmparatoru III. Napolyon tarafından şeref konuğu olarak davet edilmiştir. Açılışta Sultan Abdülaziz'in dışında Rus Çarı, Avusturya İmparatoru, Belçika, Portekiz, İsveç ve Prusya kralları başta olmak üzere Avrupa'nın bütün önemli liderleri bulunmuştur. Sultan Abdülaziz 21 Haziran 1867 tarihinde İstanbul rıhtımından Sultaniye gemisi ile ayrıldı. Seyahat sırasında Mösyö Bure'yi taşıyan Forbin korveti ile Fransız deniz kuvvetlerine ait 3 ve İngiltere donanmasından 2 gemi Sultan'a eşlik etti. Sultan Abdülaziz ve beraberindekiler haziran ayının sonunda Toulon Limanı'na ulaşmış, buradan Lyon'a sonrasında da Paris'e geçmişti. Burada Sultan Abdülaziz'i bizzat III. Napolyon karşılayarak birlikte Elysée Sarayı'na gittiler. Abdülaziz Paris Fuarı'nı gezdi. 1 Temmuz Pazartesi günü Endüstri Sarayı'nda düzenlenen ödül törenine katıldı. Sultan Abdülaziz sergiyi 10 Temmuz'da son kez gezdi. 12 Temmuz 1867'de de Londra'ya gitmek üzere Paris'ten ayrıldı.³⁴

İngilizler Avrupa seyahati esnasında Sultan'ı yakından takip ettiler. Özellikle Sultan'ın Paris sergisinde gemilerle ve donanmayla yakından ilgilenmesini rapor ettiler. Eğer Sultan İngiltere'ye geldiğinde donanma bir gösteri düzenlerse sultanın çok hoşuna gideceği gemi satın alacağını rapor ettiler.³⁵ Sultan İngiltere'ye geldiğinde 26 Temmuz 1867'de Postmount'ta İngiliz donanması Sultan'a özel bir gösteri yaptı ve Sultan bu gösteriden son derece etkilendi. Sultan söylendiği gibi donanma için İngilizlere gemi sipariş etti. İngilizler siyasi ve ekonomik baskılarla elde ettikleri İzmit ormanlarından elde ettikleri keresteden yaptıkları gemileri şimdi Osmanlı'ya satarak emperyalizmin ne denli kuşatıcı olduğunu gösteriyorlardı. Abdülaziz'in de katıldığı fuarın önemli işlevlerinden biri sermayenin ürettiği ürünlerin satılacağı bir pazar oluşturmaktı.³⁶ Dünya, sermayenin ürünlerini tüketiceği koskoca bir pazara dönüşecekti. Kapitalizm, şimdi bütün dünyayı avucuna almıştı ve hem uluslararası ticaretin hem de uluslararası yatırımların artması, bu genişlemeyi yakalama arzusunu kamçılıyordu.³⁷

Kapitalist dünya sistemi beğeni yaratma ve pazara egemen olma etkinlikleriyle tüketim süreçlerini etkin olarak biçimlendirmiştir. Bu yönüyle yerelin geleneksel

34 Aziz Tekdemir, "1867 Paris Sergisi ve Sultan Abdülaziz'in Sergiyi Ziyareti" Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, III/6, 2013, s. 13.

35 RRO.FO. 78/2010.

36 Fuarların Osmanlı aydını ve bürokrati üzerinde etkisi için bkz.: İbrahim Şirin, "Dünya Fuarları ve Osmanlı Modernleşmesi", History Studies, IX/2, 2017, s. 189, 204.

37 Eric Hobsbawm, Sermaye Çağı, çev. Bahadır Sina Şener, Dost Yayınları, Ankara 1998, s. 48.

ve kısmen modern üretim potansiyelini sürekli olarak sınırlamak, alt üst etmek gibi bir strateji izlemiştir. Çünkü, ister geleneksel tarzda atölye ve fabrika üretiminin var olması, bunların devam ettirebilmesi, merkeze bağlı çevredeki pazarın gelişmesini engelleyen ve sınırlayan unsurlardır.³⁸ Osmanlı Ülkesinde lüle içiminin bırakılıp pipo ve sigara içilmesi, yerde oturup tahta kaşık ile yemek yerine masada oturmak; çatal, kaşık, bıçak kullanmak gibi Türklerin kazanacağı yeni alışkanlıklar, Avrupa ürünlerine bağlanacaktı. Eskiden beri Osmanlı ülkesinde eşya merkezli bir yapı vardı. Eşya insanların toplumsal durumunu belirlemekteydi. Osmanlıların bu zaafi homo economicus'un işini kolaylaştırmıştı.

Eşya, toplumsal yapıda Osmanlı insanın yerini belirliyordu. Osmanlı ülkesinde eşya, kendi işlevinin dışında bir işlev kazanır.³⁹ Helmut Von Moltke, *Türkiye Mektupları*'nda sözünü ettiğimiz durumu çarpıcı bir şekilde anlatır. "Zenginler ve medeniyete kur yapanların evleri, adi masa saatleri, hem de çoğu zaman üçü dördü bir arada bulunur, ama işlerinden bir tanesi bile işlemez"⁴⁰ Bir başka yerde "Avrupa tarzında döşemiş olmak için üç tane yan yana masa yerleştirilir."⁴¹ Moltke'nin tasvir ettiği zengin ve medeniyete kur yapan Osmanlı evinin, işlemeyen ve bir işlevi olmayan eşya ile dolu olduğu görülmektedir. Amaç zengin görünmek ve medeni olmak olunca saatin çalışıp çalışmamasının bir önemi yoktur. Avrupa malları, 1838 Gümrük Anlaşması rahatlığı ile kolayca girmiş bu malları alacak bir kitle oluşturulmuştur. Avrupa merkezli üretim tarzı, belirlediği yaşam şeklini medeni bir vasıfla sunmayı becerdi. Medeni olmak eşya düzeni içinde algılanıyordu. Üretileni tüketecek yaşam tarzı da medenilik/asrilik olarak görülüyordu. Geleneksel hayat tarzı ve eşya düzeni, çok basit bir psiko-sosyal baskı/simgesel şiddetle ile ortadan kaldırıldı. Medeniyet sürecinde özellikle masa da oturmak medeniyetle eş değer olarak görmüştür. Batı'da olduğu gibi Osmanlı'da da medeniyetin ölçüsü olarak masada oturma dayatılarak medenileştirilme/modernleştirme gerçekleştirilmeye çalışılmıştır. Gerçekte amaç masanın satılmasıdır ve medeniyet, tüketimi manipüle etmek için bir araçtır. Masa üreten bir üretici, masayı Osmanlı ülkesine satabilmesi için masaya dayalı hayat tarzını inşa etmesi gerekiyordu. Bunun içinde öncelikli olarak masa öncesi hayat tarzını değiştirmeliydi. Çünkü

38 Immanuel Wallerstein, *Tarihsel Kapitalizm*, çev. Nemciye Alpay, İstanbul 2002, s. 30-31.

39 Günün modasına göre Osmanlı'dan günümüze masa, saat, radyo, televizyon, buz dolabı, otomobil vs. gibi eşyalar bir zenginlik göstergesi olarak görülmüş ve sahip olan insanlara prestij sağlamıştır.

40 Moltke, *Türkiye Üzerine Mektuplar*, İstanbul 1963, s. 78.

41 Moltke, *age.*, s. 118.

Osmanlı insanın masaya ihtiyacı yoktu. İhtiyacı olmadan bir mal tüketiciye nasıl satılabılırdi? Üretici, öncelikle tüketiciye masanın zaruri bir ihtiyaç olduğunu göstererek ihtiyaçlaştırmalıydı. Homo ekenomicus, masada oturmayı medenilikle eşdeğer hale getirip; “yerde oturmak yobazlıktır, gericiliktir; masada oturmak ise medenilik, modernliktir” der. Modern olmak için masada oturmayı şart haline getirir. İhtiyacı olmayan ama modern olmak isteyen ve medeniyete kur yapan Osmanlı, ister istemez masa almak zorunda kalır. Moltke'nin Osmanlı evini tasvir ederken işaret ettiği gibi, Avrupa tarzında döşemiş olmak için bir masa değil üç masa yan yana dizilir. Masa ne kadar çoksa o kadar medeni olunur. Masa gibi bilumum eşya kendi anlamının dışında sosyal prestij unsuru olarak kullanılır. Böylelikle dünya homojenleşerek; üretimle tüketim evrendiş olmuş olur. Avrupa mallarının tüketimiyle kendilerini diğer Osmanlılardan farklı gören alafrağa, geleneksel değerleri devam ettirenler de alaturka olarak adlandırılmıştır.⁴²

Sonuç

İngilizlerin Osmanlı ilişkileri başlangıcından sonuna kadar düşünüldüğünde üç siyasetin gölgesinde şekillendiği anlaşılmaktadır. Üç farklı siyasetin ortak noktası İngiltere'nin çıkarları üzerinden üretilmiş olmasıdır. Her üç siyaset farklı aktörler tarafından oluşturulmuştur. İlk dönem siyasetini tüccarlar belirlerken Osmanlı'nın ucuz hammadde ve pazarlaştırılması politikasında Osmanlı ülkesini yakından tanıyan uzman elçiler ve onların ajanlarının belirgin bir etkisi vardır.

Rusya'nın yayılcı politikasına karşın reformlarla ömrü uzatılmış Osmanlı devleti, Canning ve Urquhart gibi diplomatlar tarafından dile getirilmiş, yazdıkları raporlar Kral ve hükümet çevreleri tarafından kabul görmüştür. Geliştirilen bu politikaların uygulanması noktasında Henry Bulwer gibi elçiler rol oynamıştır. Osmanlı yönetimine yaptıkları baskılar ile pek çok alanda İngilizler imtiyaz elde etmişler, elde ettikleri bu imtiyazlar ile Osmanlı ülkesini ucuz hammadde deposuna dönüştürmüşlerdir. Sanayi üretimi için ucuz hammadde kadar ürettikleri ürünleri satacakları pazar da önemlidir. Avrupa'da düzenlenen fuarlar sermayenin ürettiği yeni ürünü pazarlayacağı bir enstrüman olarak kullanılmıştır. Dünya liderlerinin fuarlara gitmeye zorlanması pazarlaştırma politikasının bir uzantısıdır. Balta Limanı gibi bir anlaşma ile İngilizler ürünlerini Osmanlı ülkesinde rahatça satılabılmış, İngiliz ürünleri ile rekabet edemeyen yerli üretim yok olma noktasına gelmiştir. Dünyanın pazarlaştırma politikasının bir uzantısı olarak Balta Limanı

42 İbrahim Şirin, “Bihruz Bey Sendromunu Yeniden Düşünmek”, KOU Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi, I, 2008, s. 139-165.

Anlaşması, Osmanlı'nın pazarlaştırılması noktasında kullanışlı bir araç olarak kullanılmıştır. Medeniyet kavramı gibi bir kavramı geleneksel ürünleri ortadan kaldırıp kendi ürünlerini satma noktasında kullanmışlar ve Avrupa mallarını kullanan ve Avrupa yaşam tarzını benimseyen, homo economicusun belirlediği beğeni sistemi içinde hayat süren alafranga diye bilinen yeni bir insan türünün ortaya çıkmasına zemin hazırlamışlardır.

İzmit orman imtiyazını elde etme biçimi gerekse Sultanın Avrupa seyahati esnasında İngiliz gemilerini alma teşebbüsü gerekse Balta Limanı Anlaşması İngilizlerin Osmanlıların nasıl ve ne şekilde ucuz hammadde deposu ve kendi ürünlerini satma noktasında Osmanlı'yı pazarlaştırma stratejilerini ve araçlarını kullandıklarını bize göstermektedir.

Kaynaklar

Başbakanlık Osmanlı Arşivi

- BOA, *YEE*/0007/001/002.
BOA, *YPRK.ESA*/00002.00044.001.
BOA, *YPRK.MTD*.000001.00016.001.
BOA, *YEE*/0001/008 18 Temmuz 1879.
BOA, *YEE*/00/027.

The National Archives

- PRO, FO 78/2580.
PRO, FO :78/2582.
PRO, FO :78/2600.
PRO, FO 198/90.
PRO, FO 78/2461
PRO, FO 881/1036.
PRO, FO 881/2734.
PRO, FO 881/4122.
PRO, FO, 881/9549.
PRO, FO:78/2586.
PRO, FO 78/5398, s. 17.
PRO, FO 78/5398, s. 22.
PRO, FO 78/5398, s. 373.
PRO, FO 78/5398, s. 381.
PRO, FO:78/.
PRO, FO:78/2585.
PRO, FO 195/2363.
PRO, FO/78/ 2581.
PRO, FO 881/4122.
RRO.FO. 78/2010.

Kitaplar, Makaleler ve Gazete Yazıları

Berridge, G. R, *British Diplomacy in Turkey 1583 to the Present*, Martinus Nijhoff Publisher, Leiden & Boston 2009.

Bowen, Harold, *Türkiye Hakkında İngiliz Tetkikleri*, çev. Orhan Burian, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2011.

Cevdet Paşa, *Tezâkir*, haz. Cavid Baysun, Ankara 1986.

Cunningham, Allan, “Stanford Canning and the Tanzimat”, *Beginnings of Modernization in the Middle East*, ed. William R. Polk & Richard L. Chambers, University of Chicago Press, Chicago 1968.

Çavdar, Tefvik, *Türkiye Ekonomisinin Tarihi*, İmge Yayınları, Ankara 2003.

Çetinsaya, Gökhan, “II. Abdülhamid’in İç Politikası, Bir Dönemlendirme Denemesi”, *Osmanlı Araştırmaları*, XL/7, 2016, ss. 353-409.

Davison, Roderic H., *Osmanlı İmparatorluğu’nda Reform*, I, çev. Osman Akınhay, Papirüs Yayınları, İstanbul 1996.

Djuvara, Trandafir G., *Türkiye’nin Paylaşılması Hakkında Yüz Proje*, çev. Pulat Tacar, Gündoğan Yayınları, Ankara 1999.

Doğan, D. Mehmet, *Batılılaşma İhaneti*, İz Yayıncılık, İstanbul 1979.

Dönmez, Ahmet, *Osmanlı Modernleşmesinde İngiliz Etkisi*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2014.

Engelhardt, Edouard-Philippe, *Türkiye ve Tanzimat*, çev. Ali Reşad, Kaknüs Yayınları, İstanbul 1999.

Erkan, Davud (haz.), *Eğimli Said Paşa’nın Hatıratı*, C I-II, Bengi Yayınları, İstanbul 2011.

Goffman, Daniel, *Osmanlı İmparatorluğu’nda İngilizler 1642-1660*, çev. Ayşe Başcı Sander, Sabancı Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2001.

Handcock, W. D. (ed.) *English Historical Documents, 1874-1914*, Roudledge Press, Londra 1999.

Hobsbawm, Eric, *Sermaye Çağı*, çev. Bahadır Sina Şener, Dost Yayınları, Ankara 1998.

İbnülemin Mahmut Kemal İnal, *Son Sadrazamlar*, C I, Dergâh Yayınları, İstanbul 1982.

İbret, No 46 Ramazan 1289.

Kazgan, Gülten, *İktisadi Düşünce veya Politik İktisadin Evrimi*, Bilgi Yayınevi, İstanbul 1993.

Keyder, Çağlar, *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*, İletişim Yayınları, İstanbul 2000.

Kocabaşoğlu, Uygur, *Majestelerinin Konsolosları*, İletişim Yayınları, İstanbul 2004.

Kodaman, Bayram, "Mustafa Reşit Paşa'nın Paris Sefirlikleri Esnasında Takip Ettiği Genel Politikası", *Mustafa Reşit Paşa Dönemi ve Semineri*, Ankara 1987.

Kurmuş, Orhan, *Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi*, Savaş Yayınları, Ankara 1982.

Kütükoğlu, Mübahat Solmaz, *Osmanlı İngiliz İktisadi Münasebetleri 1580-1938*, C I, Türk Kültürü Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, Ankara 1974.

Malcolm-Smith, E. F., *The Life of Stratford Canning (Lord Stratford de Redcliffe)*, Ernest BennLmt, Londra 1933.

Pool, Stanley Lane, *Lord Stratford Canning'in Türkiye Hatıraları*, çev. Can Yücel, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, Ankara 1988.

Reyhanlı, Tülay, *İngiliz Gezginlere Göre XVI. Yüzyılda İstanbul'da Hayat*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1983.

Richmond, Steven, *The Voice of England in the East*, I.B. Tauris, Londra 2014.

Sarısrı, Serdar, *Demografik Oyun*, IQ Yayınları, İstanbul 2006.

Tekdemir, Aziz, "1867 Paris Sergisi ve Sultan Abdülaziz'in Sergiyi Ziyareti" *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, III/6, Haziran 2013, s. 1-19.

Tözeren, Selçuk, "Japonya'da Toprak Düzeni ve Kapitülasyonlar" *Toplum ve Bilim*, 25-26, 1984, s. 39-56.

Şirin, İbrahim "Bihruz Bey Sendromunu Yeniden Düşünmek", *KOU Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, I, 2008, s. 139-165.

Şirin, İbrahim, "Dünya Fuarları ve Osmanlı Modernleşmesi", *History Studies*, IX/2, 2017, s. 189-204.

Urquhart, David, *Turkey and its Resources: It Municipal Orginazation and Free Trade*, London 1833.

Urquhart, David, *The Spirit of the East Illustration a Journal Travel Trough Roumeli*, Philadelphia 1839.

Urquhart, David, *Progress of Russia*, Londra 1853.

Wallerstein, Immanuel, *Tarihsel Kapitalizm*, çev. Nemciye Alpay, Metis Yayınları, İstanbul 2012.

Warr, Michael, *A Biography of Stratford Canning: Mainly his career in Turkey*, Alden Press, Oxford 1989.

Zarinebaf, Fariba, “Osmanlı İmparatorluğu ve İran’da Modernite ve Meşrutiyet”, *Toplumsal Tarih*, 166, 2007, s. 20-30.